

FOYDANI SOLIQQA TORTISH MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH

Yangiyeva N.S.

Davlat soliq qo'mitasi huzuridagi Fiskal institut

Annotatsiya. *Maqolada foydani soliqqa tortish mexanizmi, foydani to'g'ri taqsimlash va oqilona foydalanish, maqbul soliq stavkasi, korxonalar faoliyatini optimallashtirish maqsadida foydani soliqqa tortish masalalari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *foyda solig'i, soliq mexanizmi, jami daromadlar, imtiyozlar, maqbul soliq stavkasi, sof foyda, soliq bazasini aniqlashda chegirib tashlanadigan xarajatlar, soliq bazasini aniqlashda chegirilmaydigan xarajatlar*

Аннотация. *В статье анализируются механизм налогообложения прибыли, правильное распределение и рациональное использование прибыли, оптимальная налоговая ставка, вопросы налогообложения прибыли в целях оптимизации деятельности предприятий.*

Ключевые слова: *налог на прибыль, налоговый механизм, совокупный доход, льготы, оптимальная налоговая ставка, чистая прибыль, вычитаемые расходы при определении налоговой базы, невычитаемые расходы при определении налоговой базы.*

Annotation: *The article analyzes the mechanism of profit taxation, the correct distribution and rational use of profit, the optimal tax rate, and the issues of profit taxation in order to optimize the activities of enterprises.*

Key words: *profit tax, tax mechanism, total income, benefits, optimal tax rate, net profit, deductible expenses in determining the tax base, non-deductible expenses in determining the tax base.*

1. Kirish.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar foydasini soliqqa tortish iqtisodiyotda raqobat muhitini shakllantirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Foydani soliqqa tortish davlat budjeti va xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy xo'jalik faoliyatiga ta'sir etuvchi vosita hisoblanadi. Foyda korxonalarining oxirgi moliyaviy natijasi sifatida uni soliqqa tortishni takomillashtirish hozirgi kunda ko'pgina davlatlarda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Turli mulk shaklidagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning asosiy ko'zlagan maqsadi kam harajat qilib, ko'proq foyda olishga harakat qilishdir. Shuningdek, korxonalar budjetga o'z vaqtida soliqlarni to'lab, har qanday jarimalarni to'lashga duch kelmasligi lozim. Soliq siyosatini takomillashtirish va iqtisodiyotda raqobatbardoshlikni ta'minlashda foyda solig'ining xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga ta'sirini optimallashtirish muhim omil hisoblanadi. Shu yo'nalishdagi vazifalar foydani soliqqa tortishni takomillashtirish asosida

xo'jalik sub'ektlari qo'lga kiritadigan foydani aniqlash va tartibga solish muammolarini hal qilish lozimligini ko'rsatadi.

Foydani soliqqa tortish xo'jalik sub'ektlari moliyaviy munosabatlarni rivojlantirishning asosiy omillaridan biri bo'lib, bunda korxonalar tomonidan foydadan oqilona foydalanish bilan birgalikda uni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlarini ham isloh qilish lozimligini taqozo etadi. Shunday ekan, rivojlanayotgan innovatsion iqtisodiyot sharoitida foydani soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish dolzarb masala hisoblanadi.

2. Adabiyotlar sharhi.

Foydani shakllantirish va taqsimlash masalalari bilan shug'ullangan olim S.S.Aliyeva (2011) foydani tadbirkorlik faoliyati natijalari uchun to'lov, ya'ni aynan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun resurslarni oqilona birlashtirishi, korxonani boshqarish bo'yicha qarorlar qabul qilishi, mahsulotlarning yangicha turlarini joriy qilishi, ishlab chiqarish jarayonini o'zgartirishi uchun shuningdek, iqtisodiy tavakkalchilik uchun mukofot sifatida ta'kidlab o'tgan.

N.Karimov (1998) foydani iqtisodiy kategoriya sifatida ta'riflab, qo'shimcha mahsulotning bir qismini ishlab chiqarish va taqsimlash bilan bog'liq ishlab chiqarish munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil etishini va u yangidan yaratilgan qiymatning bir qismi sifatida namoyon bo'lishini ta'riflab bergan. Foyda iqtisodiy kategoriya sifatida ma'lum bir qismini davlat budjetiga yo'naltirish orqali mamlakat rivojlanishini ta'minlashda alohida ahamiyatga ega. Shuning uchun korxonalar foydasining bir qismini davlat budjetiga o'tkazish bozor iqtisodiyoti sharoitlarini ta'minlashda muhimdir.

Ingliz iqtisodchisi J.Xiks (1931) foydani ma'lum vaqt oralig'ida ishlatish mumkin bo'lgan va davr oxirida davr boshiga nisbatan ijobiy qoldiqqa ega bolishi kerak bo'lgan ko'rsatkich deb ta'kidlaydi. Foyda bozor mahsuli sifatida pul mablag'larini taqsimlash vazifasini bajarib, ishlab chiqarish va boshqa tarmoqlarni har tomonlama rivojlanishiga yordam beradi.

A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoylar (2003) ishlab chiqqan qiymatning mehnat nazariyasiga muvofiq, foydani shakllantirish manbai ishlab chiqarish sohasidagi ishchilarning yollanma mehnati – degan fikrni ilgari surishgan. Foydani aniqlash va uni shakllantirish tizimini tadqiq qilish orqali ular ishlab chiqarish sohasidagi ishchilar yollanma mehnat qo'shimcha mahsulot va qo'shimcha qiymatini konvertatsiya qilingan shakli ekanligini ilgari surishgan.

V.V.Manuylenkoning (2012) fikriga ko'ra, foydani shakllantirish, taqsimlanish, foydalanish va baholash jarayonida moliyaviy, tashkiliy va huquqiy jihatlardagi bir qator muammolar yuzaga keladi, ularni hal qilish faqat tizim ichida islohotlarni amalga oshirilishini taqozo qiladi.

Foydaning neoklassik nazariyasi tarafdorlari V.S.Tereshyenko, A.M.Korogodinoning (2017) fikriga ko'ra, foyda tadbirkorlik foydasi nazariyasi va innovatsion foyda nazariyasiga bo'linadi. Tadbirkorlik foydasi risk va foydaning dialektik o'zaro bog'liqligini ifodalasa, innovatsion foyda nazariyasiga muvofiq innovatsiyalarni keng joriy etish foyda normasini maksimallashtirishning bosh omili ekanligi aytib o'tganlar.

Amerikalik iqtisodchilar K.Makkonel, S.Bryular (2014) ham foyda nazariyasini quyidagicha talqin qilishgan, foydani shakllantirish va maksimallashtirish imkoniyati ishbilarmonlik riski uchun to'lov bilan ishlab chiqarish omillarini uyg'unlashtirishga bog'liqligini e'tirof etishgan.

Rossiyalik iqtisodchi olim I.A.Mayburovning (2015) soliq mexanizmiga shunday ta'rif bergan: "Soliq mexanizmi – o'zida mamlakatning mavjud bo'lishini ta'minlash uchun soliq tizimini boshqarish tartibini belgilaydigan huquqiy me'yorlar tizimi va tashkiliy choralarini ifodalaydi". Foyda solig'i mexanizmi – soliq siyosatini takomillashtirish va korxonalar

faoliyatini optimallashtirish maqsadida foydani soliqqa tortish munosabatlari va soliq elementlari yig'indisidir. Foydani soliqqa tortish mexanizmidan shunday foydalanish kerakki, budget daromadlariga foyda solig'i o'z vaqtida tushishi, shuningdek bir vaqtning o'zida yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishni rag'batlantirish orqali foyda olishni ham ta'minlashga turtki bo'lishi lozim.

3. Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqotimiz metodologiyasi bo'lib, foydani soliqqa tortish bo'yicha iqtisodiy munosabatlar hisoblanadi. Foyda va foyda solig'i bo'yicha nazariy masalalar umumlashtirildi. Tadqiqot jarayonida amaliy materiallarni taqqoslash va guruhlash kabi usullardan foydalanilib, xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

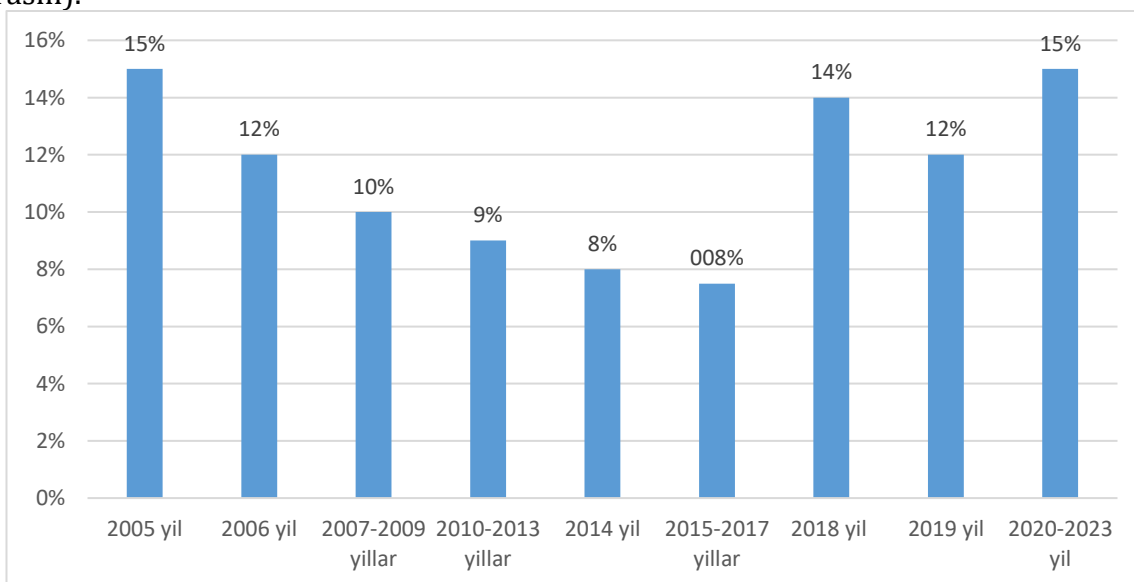
4. Tahlil va natijalar.

Foydani qanday usul bilan soliqqa tortilmasin u davlat budgetiga va budget orqali xo'jalik subyektlarini iqtisodiy potensialini rivojlantirishga xizmat qiladi. Foydani soliqqa tortish mexanizmi har qanday tarmoqqa soliq siyosati qoidalari va tamoyillarga mos holda ularni rivojlanishi uchun o'z ta'sirini ko'rsata olishi kerak. Agarda bunday munosabatlarda foydani soliqqa tortish elementlari zaiflik qilsa, unda uni tartibga keltirish, soliq elementlari tarkibini maqbullashtirish orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlashga xizmat qilishi lozim.

Foydani soliqqa tortishni tartibga soluvchi mexanizm elementlari sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- Soliq stavkasi.
- Soliq ob'ekti.
- Soliq sub'ekti.
- Soliq imtiyozlari.
- Soliq bazasi.

Bu elementlarning harakati qonunlar, qarorlar va farmonlar bilan amalga oshiriladi. Foyda solig'i stavkasi hozirgi vaqtgacha juda ko'p marta o'zgarganini ko'rishimiz mumkin (1-rasm).

1-rasm. O'zbekiston Respublikasida foyda solig'i stavkasining o'zgarish dinamikasi¹

¹ O'zbekiston Respublikasining mos yillarga mo'ljallangan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va davlat budjeti to'g'risidagi qonuni ma'lumotlari asosida tuzildi.

Foydani soliqqa tortish va undan maxsus soliq undirilishi, uni miqdor va sifat jihatidan ifodalovchi ko'rsatkichlarni vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Bu ko'rsatkichlarning ba'zilari foyda solig'ini hisoblashga asos bo'lsa, boshqalari bevosita soliqni hisoblanishi, to'lanishi, korxonada qoldirilishi va boshqa jihatlarini ifodalaydi. Shuningdek, ushbu jihatlar foyda solig'ini hisoblashga asos bo'luvchi hamda foyda solig'ini ifodalovchi foyda solig'i ko'rsatkichlari deb atashga asos bo'ladi. Foyda solig'i ko'rsatkichlari axborot berish va nazorat qilishning asosiy vositalari bo'lgan buxgalteriya hisobi va auditining asosiy ob'ektlaridan biri hisoblanadi. Foyda solig'ining muhim ahamiyatga molikligi, unga bog'liq doimiy ravishda mavjud bo'ladigan axborot riski darajasini pasaytirish zarurati hisoblanadi.

2015-2022 yillarda budget daromadlari tarkibida foyda solig'i ulushi o'zgaruvchan bo'lsa, foyda solig'i miqdori esa o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan (1-jadval).

1-jadval

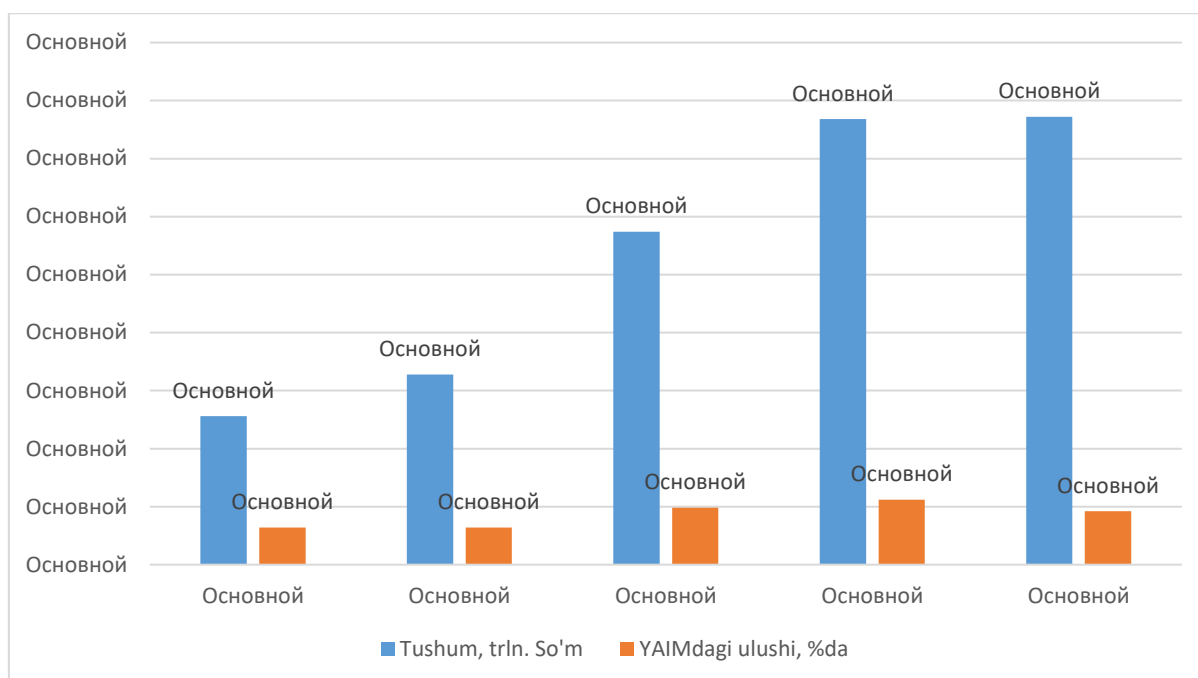
2018-2022-yillarda O'zbekiston Respublikasida foyda solig'ining budget daromadlaridagi ulushi

Korsatkichlar	2015 yil	2016 yil	2017 yil	2018 yil	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2022 yil
Foyda solig'i to'lovchilar soni	12391	9171	8197	6723	7609	53051	112336	140566
Budjetga o'tkazilgan foyda solig'i, mlrd.so'm	1180,5	1215,1	1475,5	3502,2	16360	22058,7	38363	38557
Budjet daromadlarida foyda solig'ining ulushi, %da	3,2	3	2,9	16,2	14,6	21,6	23,3	19,8

Xususan, 2022-yil foyda solig'i miqdori 2020-yilga nisbatan 1,74 barobarga ko'paygan. Ya'ni soliq bazasining kengayishi hisobiga foyda solig'i miqdori oshganini korishimiz mumkin. Budget daromadlari tarkibida foyda solig'ining ulushi 2022-yilda 2020-yilga nisbatan 1,8 % ga kamaygan. Foyda solig'i stavkasi yildan-yilga pasaygani hisobiga bunday holat yuzaga kelganligini ko'rishimiz mumkin. 1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, 2021-yil foyda solig'i to'lovchilar soni keskin oshgan. Bunga sabab, soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi asosida yillik aylanmasi 1 mlrd so'mdan oshgan korxonalarining foyda solig'i to'lashga o'tganligi hisoblanadi.

Xo'jalik sub'ektlari har qanday holatda ham foydani bir maromda o'sishini ta'minlash uchun harakat qilishi lozim. Bu orqali esa foydani soliq ob'ekti sifatida ushlab turishga imkon yaratadi. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, foyda boshqa soliq ob'ektlariga nisbatan o'ziga xos bir xususiyati foydani soliq ob'ekti sifatida pasayishi kuzatilsa, budget daromadlari tarkibida foyda solig'i ulushi kamayib ketishi mumkin, ammo korxonaning boshqa faoliyatidan olinadigan majburiy to'lovlarini o'sishiga imkon yaratadi.

Foyda solig'ini takomillashtirish orqali soliq solinadigan bazani kengaytirishga erishilmoqda. Foyda solig'i tushumlari 2022 yilda 38,6 trln. so'mni, 2021 yilda 38,4 trln. so'mni yoki YAIMning 5,6 foizini tashkil etgan.

2-rasm. 2018-2022 yillarda foyda solig'i tushumining YAIMdagi ulushi dinamikasi²

Foyda solig'i tushumning oshishiga olib kelgan omillar sifatida aytish mumkinki, qimmatbaho metallarning narxi oshishi, 2019 yildan boshlab majburiy ajratmalarning bekor qilinishi va ijtimoiy soliqning 25 % dan 12% ga pasaytirilishi natijasida yirik korxonalarining foyda solig'i bazasi oshgan.

Foyda solig'ining tarkibiy qismlarini tahlil qiladigan bo'lsak, asosiy ya'ni 65% dan yuqori qismi kon qazib olish korxonalariga to'g'ri keladi.

2-jadval

“O'zbekneftgaz” Aksiyadorlik jamiyatiining 2018-2022-yillardagi foyda solig'i ko'rsatkichlari³, mln. so'mda

Ko'rsatkichlar	2018 yil	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2022 yil
Umumiy daromad	127 716,8	481 368,3	1 548 217,3	1 469 723,8	1 709 763,2
Imtiyozlar	0	3 615,1	833 223,9	726 795,5	0
Soliq bazasi	0	177 142,6	2 486 393,3	3 211 534,7	0
Soliq stavkasi	14%	12%	15%	15%	15%
Foyda solig'i	0	21 257,1	372 959,0	481 730,2	0
Sof foyda	127 716	460 111	3 293 049	3 348 792	1 089 087

O'zbekneftgaz aksiyadorlik jamiyatining yillik umumiy daromadi barqaror o'sib borgan bo'lib, 2018 yilda 127 716 mln so'mni, 2022 yilda 1 709 763,2 mln so'mni tashkil etgan. Mahsulot sotishdan olgan daromadi 2022 yil 1 325 487,0 mln so'm bo'lgan bo'lsa, 2021 yilda 1 242 651,8 mln so'mni tashkil etgan. Ya'ni mahsulot sotishdan olingan daromadi 2022 yilda 2021 yilga nisbatan 828 352 mln so'm oshganiga qaramay, chegirilmaydigan xarajatlarning oshgani hisobiga korxonalar soliqqa tortiladigan foydaga chiqmagan. 2022 yilda jamiyatning umumiy xarajati 2021 yilga nisbatan 1,67 barabarga o'sgan.

² O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 2018-2022 yillardagi ma'lumotlari

³ O'zbekneftgaz" AJning 2018-2022-yillardagi soliq hisoboti ma'lumotlari.

5. Xulosa va takliflar.

Tahlil natijasida shunday xulosa qilishimiz mumkinki, mamlakatimizda foydani soliqqa tortish mexanizmi hali ham mukammal emas. Xususan, soliq stavkalarini muvofiqlashtirish masalalari, ya'ni foyda solig'i stavkalari, ishlab chiqarish korxonasi shuningdek, har qanday xo'jalik sub'ektlari uchun foyda solig'ini rag'batlantirish xususiyati va maqsadli yo'nalishlari bo'yicha muvofiqlashtirish lozim. Mamlakatimiz soliq tizimida foyda solig'i orqali korxonalar investitsion qo'yilmalarni rag'batlantirish masalalarini ko'rib chiqish lozim. Xususan, korxonalar foydasi hisobidan zaxira fondlarini shakllantirilishi va undan foydalanilishi xo'jalik sub'ektlari uchun soliq krediti berishni kengaytirish lozim. Shuningdek, moliyaviy manbalarni rejalashtirish va jamg'arishga xarajatlar uchun berilgan soliq imtiyozlari bilan birgalikda yangi rag'batlantirish me'yorlarini joriy etish mumkin. Shunday qilib, mustaqillik yillaridan hozirgi kunga qadar foyda solig'i orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlashda faqat foyda solig'i stavkasini pasaytirish orqali erishishga e'tibor qaratildi. Xususan, foyda solig'i stavkasi shu davr ichida 38% dan 15 % gacha pasaytirildi. Ammo bir qancha muammolar, xususan, soliq solish bazasini oshirish, eksport hajmini sezilarli darajada oshirish kabi masalalar to'liq o'z yechimini topmagan.

Foyda solig'i yukini pasaytirish orqali ilg'or va innovatsion texnologiyalar asosida mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyatini qo'llab-quvvatlash lozim. Naf keltiruvchi soliq imtiyozlarini joriy etish orqali tezkor qarorlar qabul qilish, maqbul soliq solish bazasini va stavkasini belgilash imkoniyatini beradi. Natijada xo'jalik sub'ektlari ishlab chiqariladigan tovarlari sifatini yaxshilash va zamon talabiga javob beradigan mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatini oshiradi.

Foyda solig'ining maqbul stavkasi xo'jalik sub'ektlarini foyda olish orqali ularni rag'batlantirishni ta'minlashi, shuningdek, davlat budjeti daromadlari va investitsiyalar oqimi o'sishini ham ta'minlashi zarur. Shuning uchun har bir faoliyat yo'nalishidan kelib chiqib, tadbirkorlik sub'ektlari daromadlarini ma'lum chegarasini buzmaganda soliq stavkalarini qayta ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

Ashurova N. (2018) Barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish. I.f.d. diss.avtoreferat.

Hicks J.R. (1931) The theory of uncertainty and profit //Economica.

Kodeks (2023) O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi.

Karimov N.F. (1998) Risklar va tijorat banklarining foydani shakllantirish muammolari: i.f.n.ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati

Алиева С.С (2011) Совершенствование формирования и распределения прибыли предприятий в условиях модернизации экономики. Автореф.дисс. на соиск. Ученой степени к.э.н. – Т.: БФА.

Добрынина А.И., Журавлевой Г.П. (2003) Экономическая теория:учебник. –М.: ИНФРА-М.

Лабынцев Н. Т., Цепилова Е.С. (2013) Исследование взаимосвязи бухгалтерского (финансового) и налогового учёта прибыли в России и за рубежом. //Проблемы экономики. №3.

Макконел К.Р., Брю С.Л. (2014) Экономикс: принципы, проблемы и политика: Учебник.

Майбуров И.А. (2015) Налоги и налогообложение. Учебник. –М.:юнити-данаб.

Мануйленко В.В. (2012) Экономическая сущность, виды и функции прибыли хозяйствующего субъекта: современный аспект// Финансовая аналитика: проблемы и решения.

Терещенко В. С., Корогодино А.М. (2017) Генезис бухгалтерской и экономической мысли о прибыли предприятия. Мир науки и образования.